

PUKEBERGET I ÖSTERUNDA

Av ERIK FLODERUS

Nordost om Österunda kyrka i västra Uppland ligga en rad små sjöar — av vilka de västligaste äro Ryssjön och Åloppesjön — i en ungefär från öster till väster löpande dalgång. Mellan dem ligga numera till största delen uppodlade myrmarker. De från dessa sjöar och myrar kommande vattendragen sammanflyta i närheten av byn Åloppe till en liten å, Lillån, som fortsätter i sydostlig riktning förbi Resta herrgård och efter en mils lopp utfaller i Alstasjön, en utvidgning av den till Mälaren rinnande Örsundaån. Under yngre stenåldern utgjorde den ovannämnda, i öster—väster löpande dalgången en lagunliknande havsvik, vars stränder synbarligen väl lämpat sig till bosättning. Det är här de bekanta stenåldersboplatserna vid Åloppe och Mjölkbö anträffats.

Under bronsåldern har på grund av landhöjningen en förskjutning av bebyggelsen ägt rum mot söder så att denna fått sitt centrum omkring den inre delen av den havsvik, som i den nuvarande Örsundaåns dalgång sköt fram mot Torstuna och Härnevi. Fasta fornlämningar, framförallt hällristningar, och lösa fynd vittna om denna bygds betydelse särskilt under yngre bronsåldern. Befolkningen har vid denna tid av fynden att döma varit ganska välmående. Härtill ha bidragit icke blott den avkastning, som den bördiga jorden gett, kanske framförallt i form av saftiga beten i lundar och på myrmarker, utan även den vittomfattande handel som bedrevs med kontinenten å ena sidan, å den andra med de inre delarna av Mälardalen och med det nordanfjällska Norge, framförallt Trøndelagen.¹ Detta bebyggelsecentrum har haft en nordlig utlöpare i trakten söder om Österunda kyrka, där Domta by ligger.

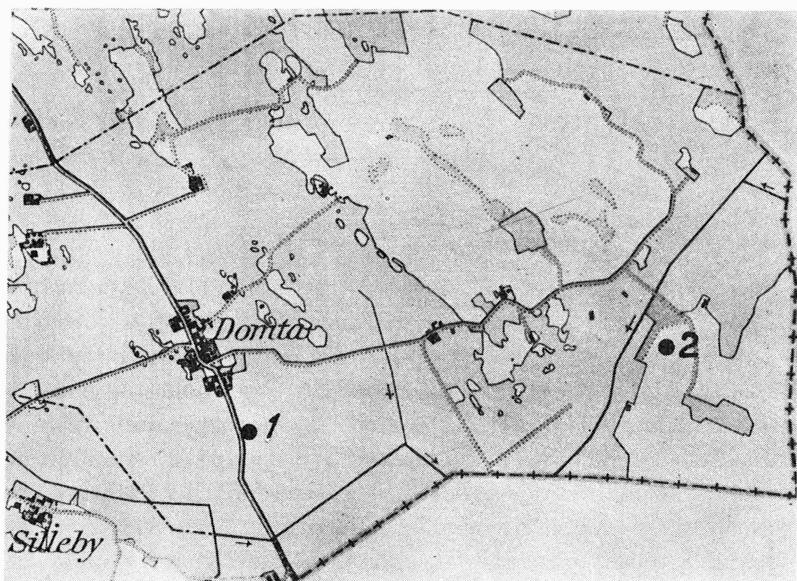

Bild 1. Karta över Domsta by, Österunda socken. Skala 1:25 000.
1 Domsta vad. 2 Pukeberget. Efter Ekon. kartan över Västmanlands län.

År 1935 förvärfvade Uppsala universitets museum för nordiska fornsaker ett vackert fynd från denna bys ägor, närmare bestämt hade det gjorts vid Domsta vad mellan den sydligaste gården i Domsta och granngården Syllby, i kanten av en numera utdikad sankmark.² Fyndet (bild 7) bestod av två bältekupor av brons och tre bronsringar, tillhörande bronsålderns femte period enligt Montelius' kronologi. Dessa föremål hade avsiktligt blivit nedlagda i eller invid det vattendrag, som då fanns här, möjligen tillsammans med några simpla skafthålsyxor av sten, som hittades intill bronssakerna. Från Domsta ägor känner man tidigare utom några stenåldersfynd även en rombisk skafthålsyxor av sten, »funnen i dyåker nedanför ett berg» (i Statens historiska museum, nu deponerad i Norrtälje museum). Yxor av detta slag, oftast utförda i vitfläckig porfyr, tillhöra ej som man tidigare ansett stenåldern utan yngre

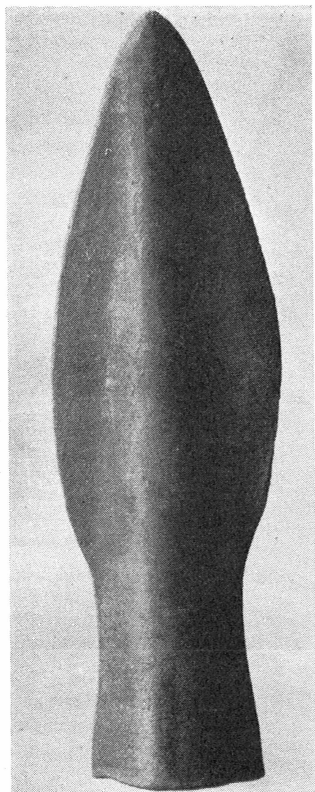

Bild 2. Spjutspets av brons, funnen i Puke-
berget i Österunda socken.
¹/₁, Statens hist. museum.

bronsåldern. Fyndplatsen har sannolikt varit i samma dal-
gång, i vilken Domta vad var beläget, och som från Syllby
sträcker sig mot nordost upp mot Åloppe över Domta ägor
(bild 1).

Ytterligare ett fynd från yngre bronsåldern, gjort på Domta
bys mark, blev 1946 känt. Riksantikvarieämbetets mångåriga
ombud J. H. Söderlund i Hummelsta meddelade på somma-
ren detta år till ämbetet, att herr Emil Ek i Hammarby inne-
hade en spjutspets av brons, som han för många år sedan
hittat i en grotta i Pukeberget på Domta ägor. Detta lät
onekligen intressant, varför förf. till dessa rader begärde och

Bild 3. Pukeberget i Österunda socken. Foto förf. 1946.

erhöll ämbetets förordnande att göra ett besök på platsen samt att söka förvärva fyndet för statens samlingar.

Tillsammans med herr Söderlund samt Riksantikvarieämbetets ombud, kamrer Einar Kjellén i Grillby, uppsöktes först herr Ek, som beredvilligt visade sitt sedan många år väl förvarade fynd. Det var en väl bevarad spjutspets från bronsålderns femte eller kanske riktigare sjätte period med vacker patina (bild 2). Den företedde inga spår av nötning, och då holken saknade nithål, kan det förmodas att den aldrig varit skaftad. Typen är uppländsk, en spets som är mycket lik denna ingår i det stora depåfynd, som gjorts på Härnevi prästgårds ägor. Det är troligt att den kommit från någon av de gjutarverkstäder, som funnits just i denna trakt.

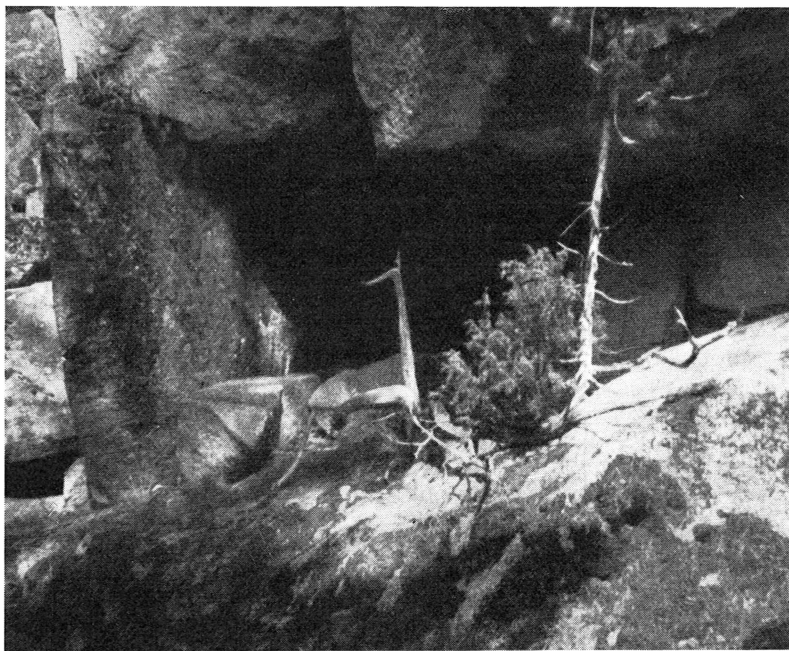

Bild 4. Ingången till grottan i Pukeberget, Österunda socken. Foto förf. 1946.

I Hammarby utökades sällskapet med två intresserade ortsbor, hemmansägarna Alex Willén i Hammarby och Johan Ludvigsson i Åloppe, och med herr Ek som vägvisare begåvo vi oss till fyndplatsen med, det måste erkännas, ganska starkt spända förväntningar. Pukeberget är beläget c:a 1,500 m öster om Domta by, i södra kanten av den nyss omtalade dalgången, som från Syllby leder mot nordost, i kanten av ett bergigt skogsparti. Pukeberget är ett mindre bergsparti, som av naturen sprängts i större eller mindre block med delvis ganska skarpa kanter, så att klyftgrottor bildats inne i detsamma (bild 3). En av dessa är tillgänglig för människor. Den har en smal öppning, belägen några tiotal m ovan släta marken. Genom denna kan man krypande ta sig in (bild 4). Själva grottan

sträcker sig c:a 10 m in i berget. Innanför denna grotta finnes ännu en, vars öppning dock är så smal, att den ej är tillgänglig för människor. Golvet är relativt plant, väggar och tak bestå av vassa klippblock, som på några ställen bilda ett slags hyllor. Höjden tillåter en person att på några ställen stå rak. Det var på en sådan hylla Ek för många år sedan hittade spjutspetsen jämte en hästtand, när han trevade omkring därinne i mörkret. Den exakta platsen kunde han nu ej längre erinra sig.

Den fråga, som nu allra först uppställde sig var: Hur hade spjutspetsen och hästtanden hamnat i grottan? Boplatsfynd kan det knappast vara fråga om. Inga kulturlager kunde iakttagas i grottan, ej heller synes den på grund av sina små dimensioner och sin svårtillgänglighet ha lämpat sig för bosättning. Ej heller kan spetsen ha suttit i kroppen på något sårat djur, som tagit sin tillflykt hit. Den möjlighet som då återstår är, att den avsiktligt blivit inlagd i grottan och sedan legat där i två och ett halvt årtusende. Innan vi gå in på frågan om anledningen till att spjutspetsen hamnat här, skola vi försöka reda ut, vad man tidigare vet om Pukeberget och dess grotta och om andra berg med samma namn.

Första gången det nämns är så vitt man vet i en avhandling av ingen mindre än Urban Hiärne, den store naturforskaren, som framförallt framstår för eftervärlden som den framgångsrika bekämparen av den vidskepelse, som gav upphov till häxprocesserna. För denna sin avhandling³, som utkom 1702, har han insamlat uppgifter om olika naturföreteelser inom och utom landet, bl. a. från »Secreteraren i Kongl. Antiquitets Collegio» Johan Peringskiöld, som skriver: »Icke långt ifrån Hammarby ägor, wid Nysättra Sockn är uthi Pukeberget ett hohl eller ingång, derinnanføre är som en hvälf d kammar, hwaruthi jagh medh 8 personer war och den besåg. Innan före är seen ett rum som en annan lijten kammar, men ingången så lijten at man intet kan komma igenom.» I en i K. Lantmäteristyrelsen förvarad »Charta öfwer Domta Bys Utägor uti Wäsby Lähn, Torgstuna Härad och Österunda Sochn i Wässmanne-

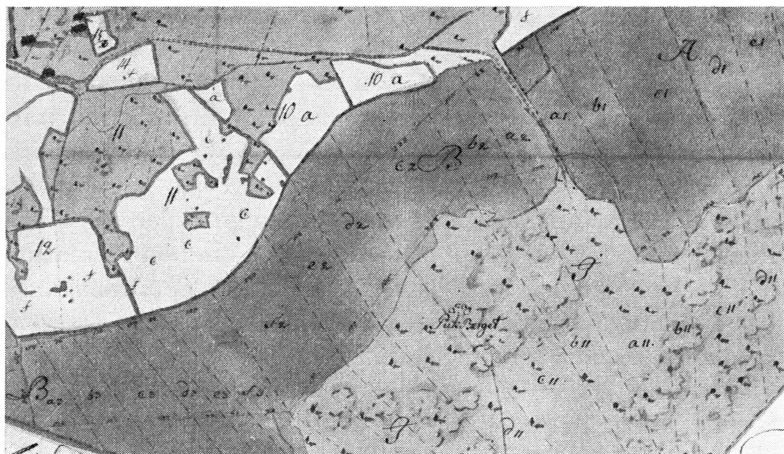

Bild 5. Detalj av lantmäterikarta 1767 över Domta bys utägor. Kungl. Lantmäteristyrelsens arkiv.

land, Afmätt Åhr 1767 af Pehr Billschier» finnes »PukBerget» utsatt (bild 5). Det omtalas även i en liten skrift av Joh. Er. Ekblom »Beskrifning öfver Österunda socken» (1874): »På Domta inskog ligger det så kallade Pukberget, en stengrotta, märkvärdig för derinom varande rum med en trång ingång, och synbarligen hafva rummen varit begagnade till boning för menniskor.»

Grottor och andra egendomliga bildningar i naturen ha alltid starkt tilltalat människors sinne för mystik, och kring sådana företeelser har det ofta växt upp en flora av traditioner och sägner, ibland av ganska fantastisk art. Att det även funnits sådana sägner, knutna till Pukeberget i Österunda, är icke förvånande, men här som på så många andra håll ha de tyvärr till allra största delen dött ut med de gamla. Helt äro de dock icke glömda, vilket framgår av följande meddelande, som rektor K. R. Fredriksson vid Statens skolhem i Engesberg haft den stora vänligheten att lämna förf. Han skriver: »Som pojke vistades jag i denna socken under många somrar, 1904—1910, och hörde då ofta talas om detta berg, som ofta på österunda-

dialekten uttalades som 'pupberre'. Det är nu så länge sedan man hörde 'farbror August' — min fars farbror — berätta om detta berg med sin grotta, att man inte så noga minnes detaljerna. Men så mycket kommer jag ihåg, att vi som barn voro rädda att gå förbi där. Enligt en version skulle troll ha hållit till där, och dessa troll rövade gärna bort barn, enligt en annan skulle man ha offrat barn till någon gud eller ond ande, vilket kommer jag ej ihåg. Men där fanns ännu en förklaring på bergets hemlighet, och den var, att några upprorsmakare eller dylika skulle ha hållit sig gömda där.» Änkefru Josefina Johansson, Domta, som är 87 år gammal och född på den gård i Domta, där berget ligger, berättar, att det gått en sägen om att någon eller några skulle ha gömt en skatt i berget. Man kunde få se en liten grå gubbe, Pukebergsgubben, skymta där, så att folk vågade sig just inte in i grottan. Vem Puke var eller om något offer hade hon inte hört. (Meddelat förf. av herr Harald Ericksson, Brunsta.)

Detta är ju en god ledtråd, men längre kommer man, om man försöker utreda, vad namnet Pukeberget innebär. Det fornsvenska *puke* betyder »djävul», »ond ande». I vissa dialekter betyder ordet »hin onde», »hudaydragare, nattman», »fågel-skrämman» eller »häftig utsot» och ingår som senare led i nysvenska sammansättningen »skråpuk».⁴ Det kan också ha samma betydelse som »trollhare», »trollkatt» eller »bjära».⁵ En allmänt utbredd uppfattning i Norden var nämligen att man kunde skaffa sig mjölk genom att tillverka en sådan »puke» av stickor, ullgarn, vävsolv m. m., droppa tre droppar blod på den och sända ut den att dia grannens kor. »Puken» kom sedan hem till sin trollkunniga husbonde eller matmor och spydde ut mjölken i en stäva. Föreställningen är belagd redan genom medeltida kyrkmålningar. Slutligen har Puke även brukats som mansnamn, dock så gott som uteslutande inom danskt och götiskt område.⁶ Som sådant ingår det i en mängd ortnamn av typen Pukemåla, Pukared, Puketorp, Pukhult och Pukegården. Även som familjenamn har det som bekant gammal hävd.

Redan den på sin tid kände fornforskaren, professor N. H. Sjöborg i Lund har i sitt arbete »Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar» (1815)⁷ varit inne på den tankegången, att vissa grottor haft en betydelse för kulten. Han skriver: »Uti våra berg finnas äfven på flera ställen Rum och Grottor, hvilka dels varit Tempel åt hedniska Gudar, hvadan benämningen Puke, eller ond ande, dels tjent till boningar för de urgamla Joter.» Han uppräknar sedan en mängd sådana grottor i olika delar av landet, bland dem även Pukeberget i Österunda (allt sedan Peringskiölds tid uppges det oftast ligga i Nysätra socken, vilket är felaktigt), Pukekyrka i Skatelövs socken i Varend och Pukaberg i Lofta socken i N. Tjust.

Om Pukaberg eller Pukeberget i Lofta socken säger Tuneld i sin »Geographie», att i detsamma »är et rundt hvalf, af 8 eller 9 alnars högd».⁸ I övrigt har det ej varit möjligt att ur litteraturen erhålla några uppgifter om detsamma.

Om Puke kyrka i Skatelövs socken finnas däremot ganska utförliga litteraturuppgifter, och då det här är fråga om en direkt motsvarighet till Pukeberget i Österunda, är det av största intresse att granska dessa.⁹ Puke kyrka ligger på Odensjö ägor, på östra sidan av ett berg, kallat Blodberget, vilket i öster sluttar ned mot Blotviken, en vik av den del av sjön Åsnen, som kallas Skatelövsfjorden (bild 6). På krönet av berget ligger ett gravfält med 16 fornlämningar, därav en stor treudd. Puke kyrka är en nu igenstörtad klyftgrotta, vars ingång är helt tilltäppt av nedfallna stenblock. Det är tvivelaktigt om den någonsin varit särdeles djup. Den har bildats på samma sätt som grottan i Pukeberget vid Domta, nämligen genom bergets söndersprängning i stora, kantiga block.

I »Werends härads Rätt, och dess uphof och begynnelse», vilken finnes intagen i Peringskiölds »Monumenta per Smolandiam et Oelandiam»¹⁰ omtalas Puke kyrka på följande sätt: »Vid Odensjö är ett berg med en ingång uti och stugu inne, den de Oden helgade, och satte en röd skål på ett stenbord eller altare, i den de offrade, hvilket berg ännu *Odens-* eller *Puka kyrka* kallas, och lefva många Bönder, som sett samma skål

inne der stående och ännu står, men ingången blef för några år sedan af Guds allvisa Försyn, för den vidskeppelse der brukades igenfallen; der hade akalla* ogeringsmän, som biltoga gingo, sitt säkraste tillhåll, förrän ingången igenföll.» Lektorn och fornforskaren J. Wallman, efter vars manuskript »Anteckningar öfver Gamla Fylkeslandet Werends Historia och Fornlemningar»¹¹ ovanstående är citerat, har ytterligare kompletterat dessa uppgifter: »Midt för ingången som är nog stor för att med plats tillåta en fullväxt karl passage, och öfver hvilken horizontala klippstycken, liksom architraver, äro stapplade, — inuti klyftan ligger på marken en oregelbunden, fyrkantig, kistformig håll, som är det i traditionerna omtalade offeraltaret. Då jag undersökte stället, funnos på stenen ris och stickor ihopdragna, hvilka ingalunda voro af vädret ditförda och sålunda tillkännagåfvo, att det icke är serdeles länge, sedan man uphörde att i vidskeppelig afsigt besöka detta offerrum . . . En allmän folksägen påstår, att Werends Sköldmöar, under sina glädje fester efter segren öfver Danskarna, i Puka kyrka, på det redan omtalade Blotabordet, insatt en skål med de offrades blod. Skålen skall, för icke längre tid än en mansålder sedan, ännu funnits qvar och i densamma en penning. En berättare tillade, att den varit af de här i orten brukliga, såkallade 'Snippakoppar', ett slags bullar**, hvilkas öfre brädd omgifves af en qvadratformig horizontal skifva, samt af rödt Ahlträd. Om Berget har folket för öfrigt många traditioner och sagor. Således berättar man, att öfverst på spetsen äro trenne ättehögar i trekant, och midt under dem trenne guldpelare inne i sjelfva berghvalfvet, der den rätta, nu mera otillgängliga, tempelsalen skall hafva varit.» Wallman berättar vidare om en ung piga, som blivit bergtagen här, och att man offrat vid boskapsdöd, men att detta blivit förbjudet av Landshövdingeämbetet.

G. O. Hyltén-Cavallius upplyser i sitt bekanta arbete »Wä-

* Skall troligen vara: »ock alla».

** Dryckesskålar.

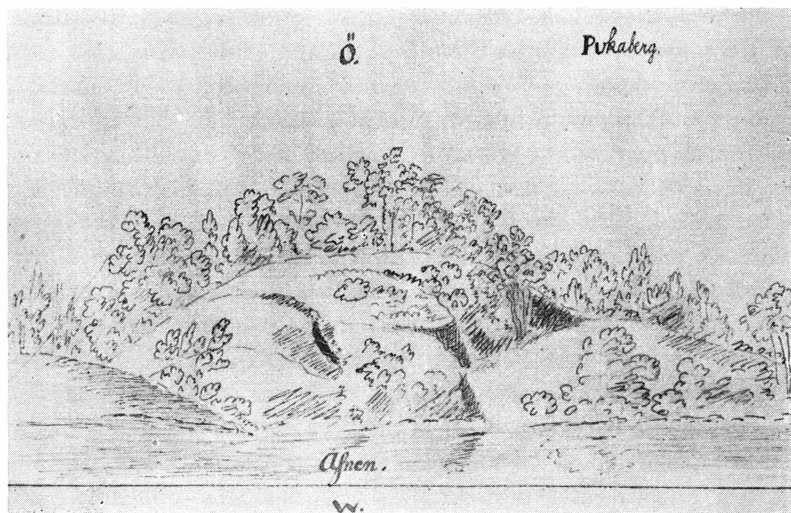

Bild 6. Blodberget (här kallat Pukaberg) i Skatelövs socken, Småland.
Teckn. av J. Wallman.

rend och Wirdarne»¹², att Puka kyrka även kallas *Pockers hide*. Han påvisar att Puke eller Pocker under medeltiden efterträtt den »høge hedniske Oden» i folktron. Puke var, säger han, »på en gång en sydländsk vampyr eller djefvul, och en österländsk Satan». Även om sålunda Oden av de kristna missionärerna blivit förvandlad till en demon, så levde dock den gamla tron på Oden som »Valfader, eller gifvare af seger och herre öfver dem som falla i strid» kvar i Varend, skriver Hyltén-Cavallius.¹³ Man föreställde sig Oden som en jättehög man till häst och med spjut i handen. Det är icke något tvivel om, att Puke kyrka och Blodberget varit helgade åt Oden och hans dyrkan. I detta sammanhang kan här erinras om de tre treuddar, som enligt traditionen skulle ha funnits på Blodberget, och de tre guldpelarna inuti berget. Odens tal var tre, och det är en händelse som ser ut som en tanke, att den enda treudd som är känd i Skatelövs socken ligger just på gravfältet på Blodberget.

Puke i betydelsen »djävul» ingår synbarligen i åtskilliga andra ortnamn. Hyltén-Cavallius nämner Pukaström, en fors i Moheda socken i Värend.¹⁴ Puka- eller Pukeberg finnas i Blekinge, Halland, Småland, Västergötland och Östergötland. Pukholmen är namn på en ö i närheten av Vaxholm, Pukön ligger i Vättern nära Karlsborg. *Puksjö-* ingår som förled i ortnamn i Småland och Östergötland. Pukås finnes i Småland osv. Av intresse är namnet Puksten på en fornborg i Norrköpingstrakten.¹⁵ *Sten* är som bekant det fornsvenska namnet på fornborg. Denna borg är av ovanligt små dimensioner och fyller knappast kravet på en försvarsanordning. Det är därför icke otroligt, att den i stället varit en kultplats, i så fall helgad åt Oden.

Många berg, i vilka man ansett att Oden haft sitt tillhåll, bevara alltjämt det ursprungliga namnet. Sålunda finns ett berg, kallat Valhall med en »Odens kammare» i Ysby socken i Halland. De danska religionshistorikerna Axel Olrik och Hans Ellekilde¹⁶ anta, att dessa föreställningar om Oden ha sitt ursprung i stormen, som sveper fram omkring ett fritt liggande berg, och som personifieras med mer eller mindre fantastiska drag. Odens vilda jakt är ju intet annat än stormen, som drar fram över trädtopparna. Även dessa författare äro på det klara med, att Odens roll under medeltiden övertagits av Puke. Pukeberget i Österunda har säkerligen under förhistorisk tid även varit ett Odensberg. De mycket vaga traditioner, som finnas bevarade om grottan i berget, och som ovan omtalats, bevara ju dock minnet av att man offrat i grottan. Det råder då knappast tvivel om, att bronsspjutspetsen och hästtanden äro offergåvor. Oden var den spjutbärande guden, och man föreställde sig honom alltid till häst. Fyndet från Domta vad, bältekuporna och halsringarna, vilka i tiden stå nära spjutspetsen, äro även nedlagda som offergåvor men till en kvinnlig guddomlighet, med stor sannolikhet som Greta Arwidsson framhåller, till en fruktbarehetsgudinna, känd som »gudinnan med halsringen», då hon brukar avbildas naken, endast iförd en halsring.

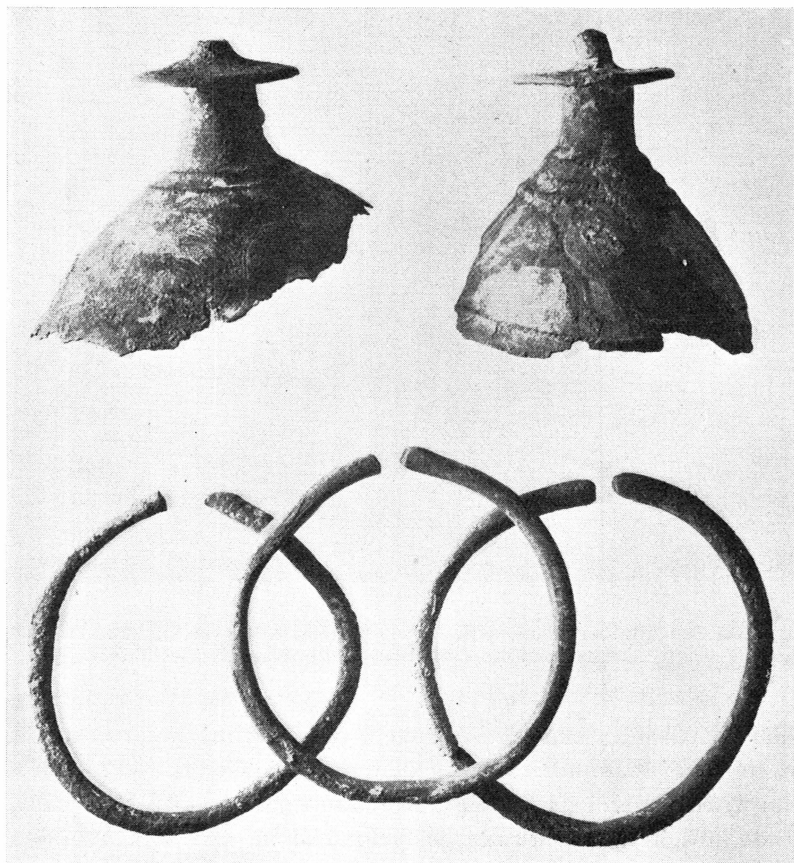

Bild 7. Fyndet från Domta vad. Omkr. $\frac{1}{2}$. Uppsala universitets museum för nordiska fornsaker.

Enligt vedertagen religionshistorisk uppfattning var emellertid odenstron ej känd under bronsåldern. Den anses ha kommit till Norden med en kulturström, som under tiden 175—350 e. Kr. kom från länderna norr om Svarta havet i samband med folkförflyttningar.¹⁷ Härvid har också runskriften, som uppstått bland goterna under inflytande från den grekiska skriften, följt med till Norden. På detta vis förklaras på ett naturligt

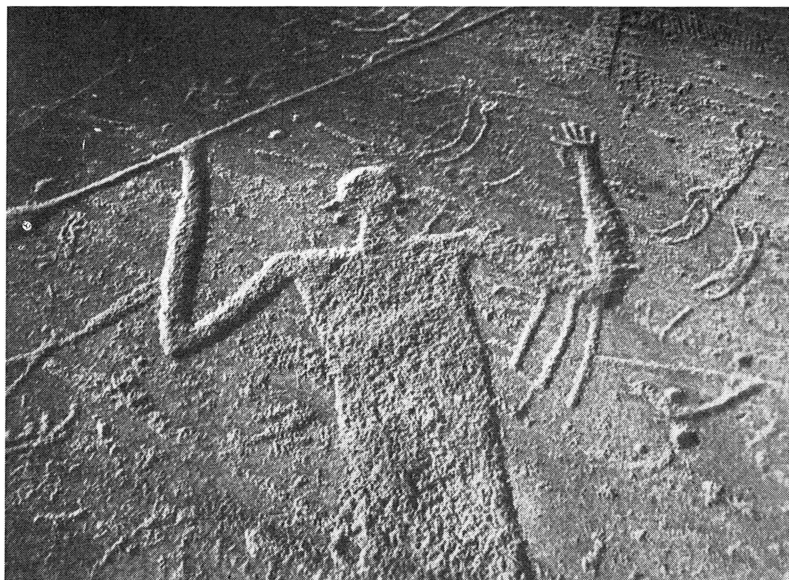

Bild 8. Den spjutbärande guden. Detalj av hällristning vid Litsleby, Tanums socken, Bohuslän. Foto Claes Claesson, Riksantikvarieämbetet.

sätt det förhållandet, att runorna, och i synnerhet runmagan nära varit förbundna med Oden och odenstron. Men Oden har synbarligen i sig upptagit en redan under bronsåldern känd guddomlighet, som kunde ge lycka i strid, och som avbildas på hällristningar, bl. a. i Tanum och i Norrköpingstrakten som en övermänsklig gestalt med spjut i handen (bild 8).²⁸ På hällristningarna förekommer även en yxbärande gud, som synbarligen är förebilden till Tor, liksom under medeltiden S:t Olov i sig upptog drag från denna gud.

Fyndet i grottan i Pukeberget vid Domta öppnar märkliga kulturhistoriska och religionshistoriska perspektiv, som sträcka sig två och ett halvt årtusende tillbaka i tiden. I Pukeberget, som troligen tidigare hetat Odensberget, har man redan under bronsåldern ansett att en guddom haft sitt hemvist, en krigisk gud, som det gällde att hålla sig väl med och offra till,

om man ville vinna framgång i strid. Man kunde ej göra det på bättre sätt än att ge ett vapen av den sällsynta och dyrbara metall, som bronsen utgjorde vid denna tid.

NOTER.

¹ H. ARBMAN, Mälardalen under yngsta bronsåldern. I: Winther-Festschrift, Kbhvn 1934, s. 204.

² G. ARWIDSSON, Bronsåldersfyndet från Domta vad i Österunda socken. I: UFT 46 (1939).

³ Den Korta Anledningen til Åthskillige Malm och Bergarters, Mineraliers och Jordeslags etc. efterspörjande och angifwande, Beswarad och Förklarad jämte deras natur, födelse och i jorden tilwerkande, samt uplösning och anatomie, i giörligaste måtto beskrifwen, Sthlm 1702.

⁴ E. HELLQUIST, Svensk etymologisk ordbok, Lund 1922.

⁵ C. W. v. SYDOW, Sveriges och Finlands svenska folksägener. I: Nord. Kultur, IX, Sthlm 1931, s. 132.

⁶ N. ÖDEEN, Studier i Smålands bebyggelsehistoria. Lund 1927, s. 196.

⁷ SJÖBORG, a. a., s. 17, noten.

⁸ ERIC TUNELD, Geographie öfver Konungariket Sverige. B. 2, del 4 (Sthlm 1788), s. 78.

⁹ En sammanställning av dessa ha tidigare gjorts av Sven Lindblad och Th. Petersson i Riksantikvarieämbetets inventering i Skatelövs socken (1935).

¹⁰ Handskr. i Kungl. Bibl.

¹¹ Handskr. 1819—1822 i Antikvariskt-topografiska arkivet.

¹² A. a., del 1 (1864), s. 227.

¹³ A. a., s. 210.

¹⁴ A. a., s. 131.

¹⁵ A. NORDÉN, Östergötlands järnålder, I: 2, Sthlm 1929, s. 270.

¹⁶ Nordens Gudeverden. Kbhvn 1927, s. 450.

¹⁷ E. WESSÉN, Studier till Sveriges hedna mytologi och forn-historia. I: Uppsala universitets årsskr. 1924, s. 26.

¹⁸ Jfr även en ristning vid Himmelstadlund i Norrköping, O. ALMGREN, Hällristningar och kultbruk. Sthlm 1926—1927, fig. 90.